वाक्सूक्तम्

(ऋग्० १०।१२५)

[इस सूक्त के ऋषि 'आम्भृणी वाक्' (= अम्भृण ऋषि की पुत्री वाक् नामक ब्रह्मविदुषी), देवता 'वाक् रूपी परमात्मा', छन्द 'त्रिष्टुप्' (मन्त्र १, ३–८ में) और 'जगती' (मन्त्र २ में) तथा स्वर 'धैवत' (मंत्र १, ३–८ में) और 'निषाद' (मंत्र २ में) हैं ।]

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।
अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥

पदपाठ—अहम् । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वऽदेवैः । अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि । अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

सायणभाष्यम्—'अहम्' इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौत् । अतः सर्षिः । सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती, शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'अहमष्टौ वागाम्भृणी तुष्टावात्मानं द्वितीया जगती' इति गतो विनियोगः ।

अहं सूक्तस्य द्रष्ट्री वागाम्भृणी यद् ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभी रुद्रैरेकादशभिः । इत्थंभावे तृतीया । तदात्मना चरामि । एवं वसुभिरित्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम् । तथा मित्रावरुणा मित्रं च वरुणं च । 'सुपां सुलुक्…' (पा० ७।१।३९) इति द्वितीयाया-आकारः । उभा उभौ अहमेव ब्रह्मीभूता बिभर्मि धारयामि । इन्द्राग्नी अप्यहमेव धारयामि । उभा उभौ अश्विना अश्विनौ अप्यहमेव धारयामि ।

मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सद् दृश्यते । माया च जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः ॥ १ ॥

Scanned by CamScanner

हिन्दी—(अम्भृण नामक महर्षि की पुत्री वाक् नाम वाली) मैं [अहम्] रुद्रों और वसुओं के साथ [रुद्रेभिः वसुभिः] सञ्चरण करती हुं [चरामि], मैं (ही) [अहम्] आदित्यों [आदित्यैः] और [उत] विश्वदेवों के साथ [विश्वदेवैः] (सञ्चरण करती हूँ), मैं (ही) [अहम्] मित्र और वरुण [मित्रावरुणा] दोनों को [उभा] धारण करती हूँ [बिभर्मि], मैं (ही) इन्द्र और अग्नि को [इन्द्राग्नी] (तथा) मैं (ही) [अहम्] दोनों [उभा] अश्विनों को [अश्विना] (धारण करती हूँ) ॥ १ ॥

Scanned by CamScanner

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते ॥२॥

पदपाठ—अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् । अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते । सुप्रऽअव्यै । यजमानाय । सुन्वते ॥

सायणभाष्यम्—आहनसम् आहन्तव्यमभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमम् अहम् एव बिभर्मि । तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणं भागं च अहमेव बिभर्मि । तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे । अवतेस्तर्पणार्थात् 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) इतीकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने यणि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (पा० ८।२।४) इति सुपः स्वरितत्वम् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते । 'शतुरनुमः' (पा० ६।१।१७३) इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । ईदृशाय यजमानाय द्रविणं धनं यागफलरूपम् अहमेव

दधामि धारयामि । एतच्च ब्राह्मणः फलदातृत्वं 'फलमत उपपत्तेः' (वे० सू० ३।२।३८) इत्यधिकरणे भगवता भाष्यकारेण समर्थितम् ॥ २ ॥

हिन्दी—मैं [अहम्] शत्रु-सहारकर्ता [आहनसम्] सोम नामक देवता को [सोमम्] धारण करती हूँ [बिभर्मि] और [उत] मैं (ही) [अहम्] त्वष्टा, पूषा (और) भग नामक देवताओं को [त्वष्टारम् पूषणम् भगम्] (धारण करती हूँ); मैं [अहम्] हवि प्रदान करने वाले [हविष्मते], सोम का अभिषव करने वाले (अर्थात् उसका रस निचोड़ने वाले) [सुन्वते] (और इसलिये) भली भांति रक्षणीय [सुप्राव्ये] यजमान के प्रति [यजमानाय] धनसम्पत्ति [द्रविणम्] धारण करती हूँ (अर्थात् उसे प्रदान करती हूँ) [दधामि] ॥ २ ॥

अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

पदपाठ—अहम् । राष्ट्री । सम्ऽगमनी । वसूनाम् । चिकितुषी ।
प्रथमा । यज्ञियानाम् । ताम् । मा । देवाः । वि । अदधुः ।
पुरुऽत्रा । भूरिऽस्थात्राम् । भूरि । आऽवेशयन्तीम् ॥३॥

सायणभाष्यम्—अहं राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य जगत ईश्वरी । तथा वसूनां धनानां सङ्गमनी सङ्गमयित्री उपासकानां प्रापयित्री । चिकितुषी यत् साक्षात्कर्त्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती । अत एव यज्ञियानां यज्ञार्हाणां प्रथमा मुख्या । या एवङ्गुणविशिष्टाहं तां मां भूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानां भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि आवेशयन्तीं जीवभावेनात्मानं प्रवेशयन्तीम् । ईदृशीं मां पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुर्देवा विदधति कुर्वन्ति । उक्तप्रकारेण वैश्वरूपेणावस्थानाद् यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

Scanned by CamScanner

हिन्दी—मैं [अहम्] (सम्पूर्ण विश्व की) स्वामिनी [राष्ट्री], धन-सम्पत्तियों को [वसूनाम्] दिलाने वाली [सङ्गमनी], ब्रह्मज्ञानवती [चिकितुषी] (और) यज्ञ के भागी देवताओं में [यज्ञियानाम्] प्रथमस्थानीय [प्रथमा] (हूँ); अनेक स्थानों में (अर्थात् सर्वत्र) स्थित [भूरिस्थात्राम्] (और) अनेक (अर्थात् सभी) प्राणियों में (जीवरूपेण) अपना प्रवेश कराती हुई [भूरि + आवेशयन्तीम्], पूर्वोक्त स्वरूप वाली मुझे [तां मा = माम्] देवों ने [देवाः] अनेक स्थानों में [पुरुत्रा] पृथक्-पृथक् स्थापित किया है [वि + अदधुः] ॥ ३ ॥

Scanned by CamScanner

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।
अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥४॥

पदपाठ—मया । सः । अन्नम् । अत्ति । यः । विऽपश्यति । यः ।
प्राणिति । यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् । अमन्तवः ।
माम् । ते । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिऽवम् ।
ते वदामि ॥ ४ ॥

सायणभाष्यम्—यः अन्नमत्ति सः भोक्तृशक्तिरूपया मया एवान्नमत्ति ।
यः स विपश्यति । आलोकयतीत्यर्थः । यः च प्राणिति श्वासोच्छ्वासरूपं व्यापारं
करोति सोऽपि मयैव । यश्च उक्तं शृणोति । 'श्रु श्रवणे' । 'श्रुवः शृ च' (पा०
३।१।७४) इति श्नुप्रत्ययः । धातोः शृभावः । यः ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां
मां न जानन्ति ते अमन्तवः अमन्यमाना अजानन्तः उप क्षियन्ति उपक्षीणाः
संसारेण हीनाः भवन्ति । मनेरौणादिकस्तुप्रत्ययः (उ० १।७५)। नञ् समासे
व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—भावे तुप्रत्ययः । ततो बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्'
(पा० ६।२।१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मामन्तवो मद्विषयज्ञानरहिता
इत्यर्थः । हे श्रुत विश्रुत सखे श्रुधि । मया वक्ष्यमाणं शृणु । छान्दसो विकरणस्य
लुक् । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यः'(पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिभावः । किं तच्छ्रोतव्यम् ।

Scanned by CamScanner

श्रद्धिवम् । श्रद्धिः श्रद्धा । तया युक्तम् । श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिष्यते' (पा० १।४।५७, वा०–२) इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्वर्तमानत्वात् 'उपसर्गे घोः किः' (पा० ३।३।९२) इति किप्रत्ययः । मत्वर्थीयो वः । ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि उपदिशामि ॥ ४ ॥

हिन्दी—(जो) अन्न खाता है [अन्नं अत्ति], जो [यः] देखता है [विपश्यति], जो [यः] श्वास लेता है [प्राणिति] और जो [यः ईम्] कही हुई बात को [उक्तम्] सुनता है [शृणोति], वह [सः] मेरे द्वारा (ही वैसा करने में समर्थ बनाया जाता है) [मया]। मुझे (माम्] न मानने वाले [अमन्तवः] (जो लोग हैं), वे [ते] विनष्ट हो जाते हैं [उप क्षियन्ति]। हे विश्रुत (=विद्वन्)! [श्रुत] सुनो [श्रुधि], (मैं) तुम्हें [ते] विश्वास के योग्य बात [श्रद्धिवम्] बतलाती हूँ [वदामि] ॥ ४ ॥

Scanned by CamScanner

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।
यं कामये तन्तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥५॥

पदपाठ—अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् ।
देवेभिः । उत । मानुषेभिः । यम् । कामये । तम्ऽतम् ।
उग्रम् । कृणोमि । तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् ।
तम् । सुऽमेधाम् ॥ ५ ॥

सायणभाष्यम्—अहं स्वयम् एव इदं वस्तुब्रह्मात्मकं वदामि उपदिशामि। देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिरपि जुष्टं सेवितम् । उत अपि च मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम् । ईदृग्वस्त्वात्मिकाहं यं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तं तं पुरुषं उग्रं कृणोमि सर्वेभ्योऽधिकं करोमि । तं ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि । तम् एव ऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि । तम् एव सुमेधां शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥ ५ ॥

हिन्दी—देवताओं [देवेभिः] और [उत] मनुष्यों द्वारा [मानुषेभिः] वितर्कित (= वितर्कपूर्वक सोची गई) [जुष्टम्] इस बात को [इदम्] मैं [अहम्] स्वयं ही [स्वयम् एव] बतला रही हूँ [वदामि]। (मैं) जिसे-जिसे [यम्] चाहती हूँ [कामये], उसे-उसे [तम् तम्] बलशाली [उग्रम्], उसे [तम्] ब्रह्मतेज से युक्त [ब्रह्माणम्], उसे [तम्] तपःशील [ऋषिम्], उसे [तम्] मेधावी [सुमेधाम्] बना देती हूँ [कृणोमि] ॥ ५ ॥

Scanned by CamScanner

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।
अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ३ ॥

पदपाठ—अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मऽद्विषे ।
शरवे । हन्तवै । ॐ इति । अहम् । जनाय । सऽमदम् ।
कृणोमि । अहम् । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥६॥

सायणभाष्यम्—पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महादेवस्य धनुः चापम् आ तनोमि । ज्यया ततं करोमि । किमर्थम् । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरुं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तवै हन्तुं हिंसितुम् । 'हन्ते तुमर्थे सेसेन्......' (पा० ३।४।९) इति तवै प्रत्ययः । 'अन्तश्च तवै युगपत्' (पा० ६।१।२००) इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । 'शॄ हिंसायाम्' इत्यस्मात् 'शॄस्वृस्निहि...' (उ० १।१०) इत्यादिना उप्रत्ययः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । उ शब्दः पूरकः । अहमेव समदम् । समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत् सङ्ग्रामः । स्तोतृजनार्थं शत्रुभिः सह सङ्ग्राममहमेव कृणोमि करोमि । तथा द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं चान्तर्यामितया अहम् आ विवेश प्रविष्टवती ॥ ६ ॥

हिन्दी—ब्रह्म विद्वेषी [ब्रह्मद्विषे] हिंसक को [शरवे] मारने के निमित्त [हन्तवै] मैं [अहम्] निश्चय ही [उ] रुद्र के लिए [रुद्राय] धनुष को [धनुः] तान देती (अर्थात् चढ़ा देती) हूँ [आ तनोमि], मैं [अहम्] मनुष्यों के लिए [जनाय] युद्ध [समदम्] करती हूँ [कृणोमि], मैं [अहम्] द्यु-लोक और पृथ्वी-लोक में [द्यावापृथिवी] समाई हुई हूँ [आ विवेश] ॥ ६ ॥

Scanned by CamScanner

अ॒हं सु॑वे पि॒तर॑मस्य मू॒र्धन् मम॒ योनि॑र॒प्स्व१॒॑न्तः स॑मु॒द्रे ।
त॒तो वि ति॑ष्ठे॒ भुव॒नानु॒ विश्वो॒तामूं द्यां व॒र्ष्मणोप॑ स्पृशामि ॥ ७ ॥

पदपाठ---अ॒हम् । सु॒वे । पि॒तर॑म् । अ॒स्य । मू॒र्धन् । मम॑ । योनिः । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तरिति॑ । स॒मु॒द्रे । ततः॑ । वि । ति॒ष्ठे॒ । भुव॑ना । अनु॑ । विश्वा॑ । उ॒त । अ॒मूम् । द्याम् । व॒र्ष्मणा॑ । उप॑ । स्पृ॒शा॒मि॒ ॥ ७ ॥

सायणभाष्यम्---"द्यौः पिता" (तै० ३।७।५।४) इति श्रुतेः पिता द्यौः। पितरं दिवम् अहं सुवे प्रसुवे जनयामि। 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' (तै० आ० ८।१) इति श्रुतेः। कुत्रेति तदाह। अस्य परमात्मनः मूर्धन् मूर्धन्युपरि। कारणभूते। तस्मिन् हि वियदादि कार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पट इव। मम च योनिः कारणं समुद्रे। समुद्द्रवन्त्यस्माद् भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा तस्मिन्। अप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद् ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः। यत ईदृग्भूताहमस्मि ततः हेतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अनु प्रविश्य वि तिष्ठे। विविधं व्याप्य तिष्ठामि। 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा० १।३।२२) इत्यात्मनेपदम्। उत अपि च अमूं द्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम्। उपलक्षणमेतत्। एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन उप स्पृशामि। यद्वा---अस्य भूतस्य भूलोकस्य' मूर्धन् मूर्धन्युपर्यहं पितरमाकाशं सुवे। समुद्रे जलधावप्सूदकेष्वन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाख्य ऋषिर्वर्तते। यद्वा---समुद्रेऽन्तरिक्षेऽप्स्वम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्मचैतन्यं वर्तते। ततोऽहं कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि। अन्यत् समानम् ॥७॥

हिन्दी---मैं [अहम्] इस (भूलोक) के [अस्य] शीर्ष के ऊपर [मूर्धन्] (पितृवत् रक्षा-कारक) द्युलोक को [पितरम्] उत्पन्न करती हूं [सुवे], मेरी [मम] उत्पादक शक्ति [योनिः] समुद्र में स्थित (अर्थात् अति विस्तृत) [समुद्रे] जलों में (है) [अप्सु अन्तः], उस (जलराशि) से उत्पन्न होने के पश्चात् [ततः अनु] (मैं) सम्पूर्ण [विश्वा] लोकों में [भुवना] विविध रूप में व्याप्त हो जाती हूं [वि तिष्ठे], तथा [उत] इस दृश्यमान [अमूम] द्युलोक को [द्याम्] (अपने विराट् रूप) शरीर से [वर्ष्मणा] आच्छादित करने लगती हूँ [उपस्पृशामि] ॥ ७ ॥

Scanned by CamScanner

अहमेव वात इव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।
परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥ ८ ॥

पदपाठ—अहम् । एव । वातःऽइव । प्र । वामि । आऽरभमाणा ।
भुवनानि । विश्वा । परः । दिवा । परः । एना ।
पृथिव्या । एतावती । महिना । सम् । बभूव ॥ ८ ॥

सायणभाष्यम्—विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपेणोत्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्रवामि प्रवर्ते । वात इव । यथा वातः परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वं निगमयति । परो दिवा । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते यथा अध इति अधस्तादित्यर्थे । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते । दिवा आकाशस्य परस्तात् । एना पृथिव्या । 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' (पा० २।४।३४) इतीदम एनादेशः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया अजादेशः । अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् । द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम् । एतदुपलक्षितात् सर्वस्माद् विकारजातात् परस्ताद् वर्तमानासङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं महिना महिम्ना एतावती सं बभूव । एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते । एतत् परिमाणमस्याः । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे···' (पा० ५।२।३९) इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' (पा० ६।३।९१) इत्यात्वम् । सर्वजगदात्मनाहं सम्भूतास्मि । महच्छब्दादिमनिचि 'टेः' (पा० ६।४।१५५) इति टिलोपः । ततस्तृतीयायामुदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वम् (पा० ६।१।१६८) । छान्दसो मलोपः ॥ ८ ॥

हिन्दी—सम्पूर्ण [विश्वा] लोकों को [भुवनानि] गतिशील बनाती हुई [आरभमाणा] मैं [अहम्] ही [एव] वायु के समान (निर्बाध गति से एवं स्वेच्छा से) [वात इव] प्रवर्तित होती हूँ [प्र वामि] । (मैं) द्युलोक से [दिवा] परे [परो] (तथा) इस [एना] पृथिवीलोक से (भी) [पृथिव्या] पर [परः] (हूँ) । (मैं अपनी) महिमा से [महिना] इतनी (विशाल) [एतावती] हो गई हूँ [सं बभूव] ॥ ८ ॥

Scanned by CamScanner